

واکاوی و مدیریت توصیفی قلمدان (جاکلیدی) ضریح در موزه آستان قدس رضوی

عاطفه ابراهیمی^۱

۱- کارشناسی ارشد، دانشگاه غیرانتفاعی فردوس

چکیده

هدف مقاله، بررسی تطبیقی و مضمون و ساختار بصری این قلم دان یا جاکلیدی فلزی کتیبه دار به ویژه مضمون و محتوای آن است. *هدف مقاله بازشناسی آثار کتیبه است لذا پژوهش به دنبال این پاسخ است که چه ویژگی فنی و هنری از دوره صفوی دارد. مرقد منور امام هشتم (ع) فصل ارادت بسیاری از هنرمندان، از جمله فلزکاران بوده است که قلم دان فلزی از دوره صفوی در موزه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می شوند. بنابراین سوالی که مطرح شده این است که محتوای کتیبه فلزی چیست؟ و ویژگی های بصری آن به چه صورت می باشد؟ قلمدان بهترین وسیله فراگیر نوشتن و عامل تشویق مردم به آموختن خطاطی و خوشنویسی بود. قلمدان ها از دوره صفوی رواج یافت. قلمدان ها اغلب فولادی و نقره کوب و روی بعضی از آنها تصاویر گوناگون و اشکال هندسی و اسلیمی و چه بسا نام مالک و سازنده و در مواردی ادعیه و نام سلاطین و یا ارادت به خاندان ائمه اطهار با خط نستعلیق نقش می بست که امروزه این آثار را در موزه ها می توان دید.

واژگان کلیدی: کلید دان - تزئینات - فلزکاری - دوره صفوی ، آستان قدس رضوی

مقدمه

اماکن مقدس و حرم مطهر رضوی خود القا کننده نوعی تفکر فرهنگی و معنوی خاصی هست. اندیشه کمال گرایی هنرمندان مسلمان که از تعالیم اسلام منشا می گیرد یکی از مهم ترین ارکان ماندگاری هنر های اسلامی محسوب می شدند. هنرمندان در قسمت های مختلف حرم امام رضا سر ارادت فرو آورده اند. که در این میان هنر های تزئینی به یکی از عمده ترین جلوه های گاه های هنر اسلامی تبدیل شده. که می توان بیان عقیده و ارادت خالصانه به خاندان ائمه اطهار را نشان دهند.

در دوره صفوی که تحولات تاریخی، هنری و فرهنگی به شمار می رود در این دوره محتوای تزئینات مذهب تشیع قابل توجه است.

فلزکاران هنرمند این دوره مضامین و مفاهیم مذهبی را در آثار خود با استفاده از خط نستعلیق به کار گرفتند که این مفاهیم شامل آیات و مضامین قرآنی و نیز ستایش و عرض ارادت به خاندان عصمت و طهارت بوده است.

سرزمین ایران با داشتن ذخایر و معادن غنی فلزات و مردمی بهرمند از استعداد و ذوق هنری در تاریخ فلز و فلزکاری در بین دیگر تمدن های بشری جایگاه خاصی دارد ، به گونه ای که هنرمندان ایرانی از دیرباز تا کنون آثار فلزی بی نظیر و شگفت انگیزی را در تاریخ هنر جهان به یادگار گذرانده اند. (حیدر آبادیان ، عباسی فر ۱۳۸۸) بیشتر مدارک موجود در مورد هنر ایران از سوی باستان شناسان به دست آمده که در دور افتاده ترین نقاط ایران ، برای روشن ساختن نکات مهم تاریخ بذل هیچ کوششی دریغ نورزیدند و آثار مختلف را از دل خاک بیرون کشیدند. ما مدیون آنانی هستیم که به رغم فقدان و مسائل زندگی و نبود راه های امن و مواجهه با بیماری های گوناگون در نهایت بردباری با زحمات فراوان ، عمر خود را برای کشف آثار صرف کردند و حقایق زیادی که امروز در مورد تاریخ این سرزمین بر ما مجهول است وقتی روشن خواهد شد که مردم این سرزمین به تاریخ صنعت گذشته این کشور خود علاقه مند شوند و در آن مطالعه و تحقیق علمی کنند. (حجتی ۱۳۹۲)

تحقیقات باستان شناسی نشان داده است که در عصر مفرغ و سپس آهن ، سفال هنوز برتری خود را بر فلز نشان ولی به تدریج انسان ها و قابلیت های گوناگون و خواص متعددی فلزات از قبیل قابلیت گداز ، سختی ، استحکام و دوام پی برده و به قابلیت کاربردی فلزات آشناتر گشته اند ، به طوری که در ساخت برخی از آلات و ادوار شکار و

جنگ و کشاورزی، فلز را جانشین استخوان و سنگ و چوب و سفال نموده اند. و سپس ساخت انواع اشیاء و لوازم مورد احتیاج روزمره در خانه مانند کاسه، بشقاب، فنجان و غیره به جهت استعمال زیاد در معرض خطر شکستن قرار داشته نیز از فلز ساخته شده است. (حیدر آبادیان، عباسی فر ۱۳۸۸)

در فلزکاری عصر صفوی که بر پایه سنت های قدیم و مهارت فلزکاری این دوره استقرار یافته، چیره دستی و نبوغ هنرمندان این عصر به چشم می خورد. فلزکاران این دوره با الهام از دو عصر تشیع و ملی گرایی که در آن زمان در کلیه شئون اجتماعی راه یافته در حال گسترش و توسعه بود، کار می کردند و هنرمندان این اصول رو در کار های خود منظور می کردند و استفاده از خط تزئینی که به دست استادان زبردست، چندین قرن ساخته و پرداخته شده بود. میدان را برای هنرمندان و متبکران ادوار بعد باز کرد و بر کتیبه های فلزکاری پس از دوره صفوی استوار و مزین گردید. (فراست ۱۳۸۷)

در دوران صفویه فلزکاران در کارگاه های خود بیشتر با موضوع فولاد، مفرغ، مس و برنج سر و کار داشتند. ولی اشیاء و زینت آلات فولادین بیشتر مورد توجه و پسند افراد جامعه بود. همین امر باعث شد تا هنرمندان دوره صفوی هنر مشبک سازی فولادی را به اوج کمال و به مرز شاهکارهای جهانی رسانیدند. صفحات نخست فولاد که مایه کار فولاد سازان این زمن بود، چون صفحه کاغذ و قلم در دست خطاط و نقاش نرم و انعطاف پذیر می شد. بعضی از آثار باقی مانده فولادین از این دوران و موزه ها با مجموعه های خصوصی چنان زیبا و خیره کننده است که هر صاحب ذوقی ساعت ها می تواند مجذوب آن شود و به سختی چشم از آن برگیرد (همان).

فلزکاران دوره صفویه، به طرز بسیار خوبی از آهن و فولاد استفاده می کردند و اشیاء فولادی از قبیل کمر بند و لوحه و نشان را گاهی با نقره یا طلا ترصیع می نمودند. در این دوره ها در ها، صندوقچه ها و جعبه ها را با قطعات فلزی بزرگ می آراسته اند. (تاج بخش بی تا) حق مسلم این که در جامعه ایرانی شیعه در دوره های صفوی و قاجار، علاوه بر موضوعات قرآنی، ادعیه و احادیث کاربرد فراوانی در تزئین آثار هنری داشته است. استفاده از نام بزرگان و اولیاء دین به جهت برکت بخش نام آن ها برای نشان دادن علاقه و ارادت مسلمین مرسوم بوده است. همچنین نام علی (ع) در هنر های کاربردی از جمله فلزکاری جایگاه خاص و ویژه یافت گرچه قبل از آن نیز شیعیان در ادوار مختلف در هر فرصتی نام علی را زینت بخش آثار خود قرار داده اند. هنر قلم زنی بر روی فلزات و نیز هنر خطاطی

و خوشنویسی در این مرحله با هنر فلزکاری آمیخته شده و آمیزه‌ای از هنرهای تزئینی و کاربردی آثار جاودانی را

در زمینه‌های فلزکاری هر دو دوران بر جای گذاشته است. (کریستی بی تا)

طراحان و نیز نقاشان فلز دوره صفویه با ابداع شیوه جدید موازین تازه‌ای را در سبک خود ایجاد کردند. اشعار فارسی با خطوط خوش نستعلیق در نقره کوبی و حکاکی ظروف پایه‌های شمعدان یا بخور دان‌های عصر صفویه جایگزین کتیبه‌های عربی شد. همچنین به جز آیات قرآنی، اسامی ۱۲ امام یا ۱۴ معصوم و نام امام علی (ع) از مضامین اصلی به کار گرفته شده توسط هنرمندان شد. (فراست ۱۳۸۷)

ریزه‌کاری و پرکاری از ویژگی‌های بارز هنرهای آذینی ایرانی است. نمونه‌ی بارز این مدعا را می‌توان در هنر فلزکاری ایران مشاهده کرد. از خصوصیات هنر تزئینی اسلامی آن است، که یک طرح تزئینی بر روی هر سطحی اعم از فلز و... قابل اجرا است. در نهایت نوعی زمینه‌زیبایی تزئینی را فراهم می‌آورد که تمام سطح را می‌پوشاند. تزئین، در هنر اسلامی ایران از جایگاه مهمی برخوردار بوده و یکی از پایه‌ها و مبانی آن به شمار می‌رود که در دوره‌های مختلف تاریخ بنابر نوع رسانه و هنر به کار رفته در آن، دچار تغییرات و تحولات فراوانی شد تا این دوران اسلامی به اوج کمال و غنای خود دست یافت. در سده‌های بعد با ظهور صفویان، فصل جدیدی در هنر فلزکاری ایران آغاز گردید، زیرا نگاه و نگرش جدید، سبب تحولات قابل توجهی در ساخت و ساز، فرم و نوع کارکر آثار فلزی شد، به طوری که مهارت سنتی حکاکان و ترصیع‌گران در آثار این دوره جلوه‌گر است. علاوه بر این، آزادی فرآیندهای در تصویر کردن انسان، حیوان، گل، درختان پدیدار شد و اسلیمی‌ها سبک‌تر و گستره‌ای فراخ‌تر یافتند. یکی از برتری‌های آثار فلزی دوره صفوی، ظرافت شکل و خطوط است که به زبان فارسی اعم از شهر، متون تاریخی، اسامی مبارکه ۱۲ امام بر سطح آنها نقش بسته است.

همچنین مس‌زرد رنگی که در آثار فلزی این دوره به کار رفته درخشان‌تر از مس‌های آثار فلزی ادوار گذشته بوده، به گونه‌ای که رنگ طلایی نزدیک‌تر می‌باشد. در واقع آثار فلزی در دوران صفوی از نظر زیبایی و شکل متمایز است. (نوروزی طلب، افروغ ۱۳۸۹) استفاده از خط در آثار فلزی در ایران بیشتر از دوره هخامنشی به بعد مرسوم گردیده و رونق یافته است. داریوش با ضرب سکه برای اولین بار بهره‌گیری از خط در فلز را نیز رایج نموده بنابراین (سکه) اگه اولین جایگاه خط در فلز نباشد، از نخستین جایگاه‌های اصلی آن است. در واقع هنر قلم‌زنی بر روی

فلزات و نیز هنر خطاطی و خوشنویسی در این مرحله به هنر فلزکاری آمیخته و آمیزه‌ای هنرهای تزئینی و کاربردی، آثار جاودانی را در زمینه‌های فلز برجای گذاشته است، ظروف غذا، مشروب‌ها، ابزار رزم و شمشیر، شمعدان و چراغ بخور دان و عودسوز، سنگاب و لوازم آبخوری، گلابدان، قلمدان، کلید و درب و انواع ابزار و ادوات جنگی فلزی به تدریج پایگاه‌هایی برای خطوط گوناگون گردیدند. اشراف و ثروتمندان و نیز بازرگانان و افراد زیر نفوذ در هر زمان که ظروف خاصی را سفارش می‌دادند، حداقل با کتیبه‌ای بر آن، نام خود و تاریخ اثر و احیاناً سازنده آن و در صورت امکان شعر و یا حدیث و یا ضرب‌المثلی مربوط به کاربرد آن را دستور حکاکی و قلمزنی صادر می‌کردند به تدریج استفاده از نقوش هندسی عرفانی همچون شمس و ستاره‌های هشت پر و شانزده پر و نقوش گیاهی و گل و برگ و اسلیمی در کنار خط نگاره‌هایی زیبا، جلوه خاصی به هنر فلزکاری بخشید و بیشتر از دوره سلجوقی به بعد استفاده از نقوش پرندگان، حیوانات و حتی انسان هم در فلزکاری معمول گردید و حتی ظروف فلزی را در هیئت جانداران گوناگون تهیه کردند.

اولین خطی که در فلزکاری‌های دوره اسلامی به کار رفته، خط کوفی است که بر روی آثار قرون اولیه حکاکی شده. سفارش اولیاء دین بر استفاده از خط نیکو و بر شمردن حسنات آن در این رابطه تأثیر مستقیم داشته است. به لحاظ جایگاه ساختار خط در فلزکاری، میتوان گفت جای مشخصی را در همه ظروف و ابزار به خود اختصاص نداده است اما این نکته را در اکثر آنها می‌توان یافت خط نگاره‌ها که به صورت منظم و موازی یا بر اساس اصول و شیوه‌های خط نگاری زمان، قلم زنی می‌شده‌اند. در خط نگاره‌ها به جزء مضامین مذهبی آیات و احادیث و روایات اسلامی، اشعار و ضرب‌المثل‌ها و عبارات ملی نیز مشاهده می‌گردد. خط کوفی ساده، سپس جایگاه خود را به خطوط کوفی تزئینی داد و پس از آن خط نسخ و ثلث رایج شد. از دوره تیموری خط نستعلیق به تدریج جای خود را در فلزکاری باز کرد و این امر در دوران صفویه به اوج خود رسید. پس از آن نیز انواع نستعلیق در فلزکاری ایران معمول گردید. آثار فلزکاری بازمانده از آن دوران عمدتاً همراه با نوشتارند، با این توضیح که گستردگی زیادی ندارند و نوشتارها بعضاً در حد کتیبه‌ای مشتمل بر نام هنرمند و سال ساخت و یا مالک آن اثر است. مضامین مذهبی و به خصوص آیات قرآنی در آنها بسیار کم دیده می‌شود در اینجا یک نمونه از آثار فلزکاری دوره صفویه با مضامین مذهبی بررسی می‌شود. (شایسته فر ۱۳۹۳)

قلمدان هایی که امروز در موزه های ایران و خارج و یا در مجموعه های خصوصی یافت میشود متعلق به قرون اولیه اسلامی است. هنر قلمدان سازی در دوره صفوی و با تهیه قلمدان های به شیوه پاییه ماشه به اوج شکوفایی خود رسید. در واقع قلمدان تا نیم قرن پیش از وسایل ضروری خطاطان ، نویسندگان و منشیان بود. چنان که در منازل رجال و اشراف همیشه چندین قلمدان نفیس وجود داشت که هنر دست هنرمندان طرز اول این فن بود. ارزش قلمدان نیز به شکل ظاهری ، نقوش و استحکام آن بستگی داشت. این هنر در دوره صفویه تا اواخر دوره قاجار در شهر هایی هم چون اصفهان ، یزد ، آذربایجان ، کاشان ، تهران و قزوین رواج داشت و به رشته های گوناگون تقسیم شده بود و هر گروه نیز رشته ای خاص و تخصصی داشتند. گفتنی است با توجه با این که پس از دوره زندیه قلمدان ها از فلز ساخته می شدند و برای تثبیت آنها نیز از مقتول های نقره ای یا طلایی استفاده می شد. (بهرامی ۱۳۹۷)

در این میان آثار فلزی صفوی از اعصار طلایی هنر ایران به جهت نوع گرایش های مختلف مذهبی سنی و شیعه حائز اهمیت بسیار هستند. آثار به دست آمده که در موزه مجموعه های داخلی و خارجی از جمله موزه ملی ایران ، چهل ستون اصفهان ، آستان قدس رضوی ، موزه هنر کیلوند آرمیتاژ ، متروپلیتن و دارالظاهر السلامیه کویت نگهداری می شود به خوبی انعکاس دهنده دیدگاه های مذهبی حامیان خود و بازتاب نگرش اجتماعی جامعه آن روز می باشد می توان این تاثیرات را بر روی فرم تزئینات و نوع کاربردی آنها مشاهده کرد. (نور طلب ، افروغ ۱۳۸۹)

در این دوره محتوای تزئینات از دو اندیشه مهم و هویت ملی و مذهب تشیع سرچشمه می گرفت. همچنین تأثیرات

این مولفه ها ، در حوزه های گوناگونی همچون علوم ، ادبیات ، فلسفه و هنر قابل توجه است.

نتیجه گیری

حرم مطهر امام رضا، آراسته شده به هنرهای متفاوت و متنوعی است که در این مجال، کتیبه‌های آثار فلزی و فولادی از نظر توصیفی مورد بررسی قرار گرفته در پاسخ سوال مطرح شده باید گفت که خطوط مورد استفاده نستعلیق هست این خطوط که اشعار مربوط به ارادت به امام رضا و در وصف ایشان است. و کتیبه‌ها توسط مشبک کاری احاطه شده و بخش‌هایی از کتیبه به شکل زرکوب روی در قلمدان به کار رفته است.

در ادامه می‌توان به یکی از تزئینات که استفاده از فرم ترنج است اشاره کرد در این قلمدان ترنج‌ها به تکرار به کار رفته اند مشبک کاری داخل ترنج و بهره‌گیری از کتیبه و خط نستعلیق عیان می‌باشد.

نقوش اسلیمی، خطایی و فرم‌های گیاهی داخل ترنج استفاده شده است بر خلاف سایر تزئینات. کتیبه‌ها مضامین مختلف دارد و تکرار شده اند. از بررسی قلمدان این نتیجه حاصل شده کاربرد نقوشی تصویری و کتیبه‌های نوشتاری یکی از ارکان اصلی تزئینات هستند که تحت تاثیر هنر و مذهب به وجود آمده اند. این قلمدان علاوه بر ویژگی‌های تزئینی دارای ویژگی کاربردی بوده که به دلیل متناسب بودن فرم و ارگانومی آن برای استفاده از جاکلیدی تغییر کاربردی داده است. کلیدهای ضریح در داخل این قلمدان حمل می‌شده است.

سازنده این قلمدان محمد کاظم در ۱۱۹ ق در اصفهان که اطلاعاتی از این هنرمند به دست نیامده است.

پیشنهادهات

- ۱- می‌توانید پژوهش‌های بیشتری در مورد قلم زنی فولاد در موضوع‌های مختلف انجام دهید.
- ۲- به دلیل اینکه هنوز آثار بسیاری از قلم زنی مورد بررسی و کاوشکاری قرار نگرفته است و مبهم هستند؟
- ۳- در پژوهش‌های آینده به بررسی بیشتری از قبیل آثار رسیدگی شود و همچنین شناخت بیشتر هنرمندانی که هنوز شناخته نشده‌اند.
- ۴- پیشنهاد می‌گردد که کارگاه‌های آموزشی در زمینه قلم زنی برگزار گردد.

منابع

- ۱- حیدری شهرام ، عباسی فر فرناز (۱۳۸۸) هنر فلزکاری اسلامی ، انتشارات سبحان
- ۲- حجتی سمیه (۱۳۹۲) قلم زنی هنر ماندگار ، انتشارات میددشتی
- ۳- فراست، مریم (۱۳۸۷) نماد و نمود نام علی (ع) در هنر فلزکاری صفویه و قاجاریه ماه هنر
- ۴- کریستی وسیلتون (۱۳۶۶) تاریخ صنایع ایران انتشارات یساولی
- ۵- نوروزی طلب علیرضا ، افروغ ، محمد (۱۳۸۹) بررسی فرم ، تزئین و محتوا در هنر فلزکاران دوران سلجوقی و صفوی ، فصلنامه علمی پژوهشی شماره ۱۲
- ۶- شایسته فر ، مهناز (۱۳۹۳) جایگاه خط نگاره‌های قرآنی در قالی بافی و فلزکاری دوره صفوی ، فصلنامه علمی شماره ۱
- ۷- بهرامی، محر